

Дмитро КУДІНОВ

доктор історичних наук, доцент,
кафедра педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту,
Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
(Суми, Україна), dmytro.kudinov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Владислав ПАРХОМЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
кафедра історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Класифікація форм і методів соціальної та політичної боротьби українського селянства на початку ХХ ст.

DOI: 10.15407/uhj2021.01.122

УДК: [001.82:316.482.3]::316.343:63-051(477)«1900/1916»

Анотація. Мета статті – узагальнити та схарактеризувати типи форм і методів класової боротьби українського селянства Російської імперії в пореформений період. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та системності. Автори використали як загальнонаукові (аналізу, конкретизації, типологізації), так і конкретно-наукові методи (історико-хронологічний, конкретного і логічного історіографічного аналізу, критики історіографічних джерел, періодизації). **Уперше** здійснено історіографічний аналіз проблеми класифікації форм селянського руху та методів боротьби селянства Наддніпрянщини. **Висновки.** Виділення певних форм та методів селянського руху пореформеного періоду спочатку було справою чинів МВС і публіцистів-сучасників. Їхня класифікація традиційно узгоджувалася з певною місцевістю чи періодом, коли ставали актуальними ті чи інші методи відстоювання селянами власних інтересів. Дослідники селянського руху за певними суттєвими ознаками намагалися згрупувати селянські виступи в типи (вищі – нижчі, мирні – насильницькі, економічні – політичні виступи тощо). Утім за понад столітній період дослідження селянського руху початку ХХ ст. так і не було вироблено єдиної задовільної або принаймні панівної класифікації форм та методів селянського руху. А отже, дискусія з цього приводу в історіографії має бути продовжена.

Ключові слова: форми, методи селянського руху, селянство, насилля, мирні форми боротьби, російська революція 1905–1907 рр.

В історичній літературі, присвяченій селянському рухові, вагоме місце займає тема форм селянської боротьби. При цьому дослідники, як правило, дотримуються власного бачення моделювання й типології селянських виступів. Крім того, у більшості спеціалізованих праць не акцентована увага на теоретичній проробці цього матеріалу. Історики просто використовували вільно підібраний ними перелік форм аграрних виступів при вказівці на їхні факти. Це зумовило наявність великого різноманіття типологій, а також підходів до їхнього обґрунтування. Безумовно, це породило безліч класифікацій форм і методів селянського руху, що примушує до їхнього певного

упорядкування. Власне, ця проблема й зумовлює мету статті – узагальнити та схарактеризувати типи форм і методів класової боротьби українського селянства Російської імперії в пореформенний період.

Передусім дискусія щодо форм селянських виступів вимагає понятійного визначення. Серед істориків-сучасників ясність у розуміння дефініцій «форма», «вид», «напрямок селянського руху» та «селянський виступ» внесла О.Герасименко, яка звернула увагу на те, що вказані поняття нерідко змішуються в розумінні істориків і запропонувала наступне їхнє роз'яснення: «форма руху» – методи соціального протесту; «вид селянського руху» – «зміст руху»; «напрямок» показує, проти кого (чого) спрямований рух, за що йде боротьба: за землю, проти поміщиків, місцевої влади, уряду тощо. «Селянські виступи» О.Герасименко визначила як «прояви соціального протесту, що містять в собі порушення суспільного порядку, встановленого панивними верствами, державним законом і в яких беруть участь більш або менш значні маси трудячого населення кількістю 15 і більше чоловік». З категорії виступів дослідниця виокремила страйки, критерієм яких вона назвала «колективну відмову трудящих від роботи і висування ними економічних, політичних та інших вимог», а також повстання «як найвищу форму соціального протесту» (відкриті збройні виступи трудящих за повалення старого суспільного ладу і встановлення нового)¹. Саме в такому значенні вказані поняття будуть зустрічатися в тексті даної роботи.

Типологізацію форм селянських виступів серед дослідників дожовтневого періоду одним із найперших представив російський історик та економіст Б.Веселовський. У своїх працях він виділяв погроми, порубки, захоплення поміщицьких луків, поміщицьких ґрунтів, продовольчих запасів, «рух за зміну орендних умов», підпали, страйки, приговорний рух, повстання, відмову від сплати повинностей, відмову від обрання членів землевпорядної комісії, «боротьбу з духовенством», селянські мітинги та демонстрації. Про інтенсивність тих чи інших форм виступів Б.Веселовський судив, виходячи з кількісних даних (чисельність селянських акцій, сума нанесеної ними матеріальної шкоди), які ранжував по регіонах Російської імперії. Зокрема в Україні, за його даними, найбільший розмах погромів восени 1905 р. спостерігався в Катеринославській губернії, де загальна сума збитків власників становила 775 тис. руб.²

Багато у чому ідентичний погляд на форми селянського руху знаходимо у книзі меншовика П.Маслова: порубки, потрави, страйки, сутички з поліцією тощо. Оригінальність він проявив в іншому – у намаганні прив'язати пануючі форми селянської боротьби до районів їхнього поширення та періоду революції. Тож П.Маслов за основу класифікації селянського руху обрав три найпоширеніших типи методів селянської боротьби – порубки, погроми, страйки. Відповідно селянські розрухи могли приймати форми порубочного, погромного, страйкового, страйково-порубочного, страйково-погромного, порубочно-погромного рухів. Співвіднесеність тому чи іншому регіонові певного типу руху визначалася П.Масловим завдяки підрахунку й ранжуванню кількості виступів певної форми. Приміром, для України в 1906 р. селянський рух отримував у цілому «страйковий» характер (за неточними підрахунками П.Маслова страйки становили 75% від усієї кількості виступів)³.

Узгодження форм селянського руху з періодами революції 1905–1907 рр. здійснював російський публіцист М.Саваренський. Так, порубки, погроми, страйки були

¹ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.); Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – С.52–60.

² Веселовский Б. Аграрное движение в 1907 году // Образование. – 1907. – №8. – С.10–15; *Его же*. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – С.86–87, 95, 123–125.

³ Маслов П.П. Аграрное движение в России. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1908. – С.326–327.

характерними для її начального етапу та вищої стадії. Слідом за П.Масловим М.Саваренський районував Україну як територію з переважанням страйкового руху з поправкою на високий відсоток погромних акцій, притаманних для Лівобережжя та Півдня. На його думку, вони «були перехідним районом від “страйкового” південно-західного (Правобережжя) до “погромного” середньо-землеробського (Центральний Чорноземний район та Харківщина) районів⁴. Критерієм для подібного районування виступало не превалювання тих чи інших форм виступів у загальному підрахунку, а кількість повідомлень із місць про застосування певних способів боротьби. Такий підхід пояснюється методикою збору інформації – анкетуванням, до якого вдалося Імператорське вільне економічне товариство. У його виданні «Аграрний рух у Росії в 1905–1906 рр.» теж значне місце відводилося формам селянського руху, узагальненим за регіональною ознакою. Так, в огляді селянського руху на Лівобережжі, здійсненом В.Голубевим, бачимо різні схеми класифікації для губерній. Зокрема відносно Харківщини він виокремив 10 його видів, а для Чернігівщини – 15. При цьому далеко не всі вказані форми були вдало та чітко сформульовані. Наприклад, щодо Чернігівщини вказувалися такі типи виступів, як «погрози підпалом», «розбирання огорожі», «крадіжка взагалі», «загальний збуджений настрій», тоді як політичні за своїм характером виступи не згадувалися зовсім. Звісно, винити В.Голубева в непрофесійній класифікації не можна, оскільки вона запропонована авторами анкетних листів. Попри це огляди, представлені у виданні, якраз цінні саме своїм регіональним підходом. Указане районування форм руху, навіть без абсолютних чисельних показників, у цілому вірно показувало загальну картину селянських виступів. Так, на Харківщині воно приймало форми покосів, потрав, попасів, страйків і зняття з робіт, вивезення хліба, буряку, соломи з ланів, погромів, порубок, підпалів хліба та сіна, закриття винних лавок, зміни місцевої влади. На Чернігівщині, окрім цього, – єврейських погромів, а на Правобережжі – боротьби за сервітути та виступів орендарів⁵. Примітно, що дехто з істориків уже радянської доби подібну класифікацію беззастережно брав за основу, як, наприклад, О.Живолуп⁶.

Своєрідне розуміння характеру селянських виступів знаходимо в українського публіциста Ю.Лавріненка. Він поділяв форми селянського руху на нижчі («стихийні голодні бунти, грабунки і нищення великих маєтків без формулювання політичних вимог») та вищі («організовані страйки, повстання, утворення політичної селянської організації – Селянська спілка, формулювання політичних вимог на різних зборах, виступи проти царського імперського абсолютизму»). Відповідно, за логікою автора, до «нижчих» форм потрапляли всі виступи, які мали економічну мотивацію, навіть тоді, коли вони були добре організовані⁷.

Значною різноманітністю визначалися класифікації форм руху в радянській історичній науці. При цьому різниця тут стає особливо помітною, якщо порівнювати групування типів селянської боротьби між різними історіографічними періодами. Радянські історики А. та В. Астрови, подібно до П.Маслова, форми селянського руху структурували в динаміці, залежно від часу їх прояву. Так, селянські хвилювання до 1902 р. здебільшого приймали вигляд «суперечки з окремими поміщиками» за землею, відрізки, вигони тощо. Для періоду революції 1905–1907 рр. вони виокремили дві групи форм – економічні й політичні виступи. До першої було віднесено розгроми поміщицьких маєтків та економій, підпали, розбирання поміщицького хліба, порубки

⁴ Саваренский Н. Экономическое движение крестьян // Борьба общественных сил в русской революции. – Вып. III. – Москва, 1907. – С. 18, 23, 31, 38.

⁵ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 159, 237, 299, 368–369.

⁶ Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. – X, 1956. – С. 111, 131.

⁷ Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (III) // Сучасність. – 1971. – № 7/8. – С. 145–146.

лісу, масові потрави, зведення сіна та хліба, захоплення й зорювання землі, орендний рух, сільськогосподарські страйки. До другої – мітинги, відмова від сплати повинностей та виборів до землевпорядних комісій, приговорний рух, бойкот органів місцевої влади й заміна їх революційними комітетами⁸.

Окрему главу своєї праці формам селянського руху приділив В.Качинський. «Найпростішою» з них він назвав групову або масову заяву селянами своїх вимог (приговори). Цей вид протесту історик кваліфікував в якості «прелюдії» виступів, які надалі могли приймати інші форми – ухвалення петицій, влаштування страйків чи мітингів (якщо вимоги мали політичний зміст). Серед інших форм селянських виступів він назвав порубки, попаси, бойкот, погроми, підпали, захоплення землі, розбирання врожаю, переобрання сільської та волосної старшини, відмовляння від ужитку горілки та сплати податків, збройний опір царським силовикам⁹.

Комплекс форм селянського руху, до якого звертався відомий радянський історик-аграрник Є.Мороховець, умовно був поділений ним на економічні виступи селянства (порубки, потрави і захоплення сіна, вивіз хліба з ланів, зорювання, погроми, орендні страйки та страйки наймитів) і політичні (відмова від сплати податків, зміна сільської та волосної влади, політичні мітинги і демонстрації, збройні виступи). Подібно до дослідників дожовтневого періоду появу тих чи інших форм він ставив у залежність від районування аграрних виступів. Так, підпали і погроми, згідно з наведеними ним даними, були більш характерними для Лівобережжя («район найбільшого поширення продовольчої оренди та кабальних відносин»), захоплення землі – для Півдня України, потрави луків, захоплення сіна та зведення хлібів з ланів – скрізь по Україні, страйки – для Лівобережжя і Правобережжя. При цьому саме ці виступи, на думку історика, демонстрували найбільше граней та різних значень серед усіх інших форм руху, бо могли спричинитися бажанням селян вижити поміщика з землі, скоротити робочий день, добитися збільшення заробітної плати, примусити власника віддати ґрунти в оренди чи покращити її умови тощо¹⁰.

Загалом для радянської історичної науки було притаманним пов'язувати прояви тих чи інших форм селянського руху з економічними особливостями регіонів, що ми побачили вже на прикладі класифікації Є.Мороховця. Зокрема А.Зецкер уважав, що на Поділлі аграрний рух відзначався «більшою внутрішньою загостреністю з причин подільського малоземелля та суцільного землеволодіння поміщиків». Відповідно історик форми аграрного руху розподілив з урахуванням їхньої актуальності в даному регіоні: страйки наймитів; «захоплення економії, маєтку чи заводу»; випаси, потрави і грабівницькі «нічні наскоки на поля економії»; порубки; підпали. Оригінальності цій класифікації додало виділення в якості окремої форми протестів рух за тверезість, що проявлявся у масовому відмовлянні від вживання горілки та розбитті «монополюк»¹¹. Специфіка проявів форм селянського руху на Київщині відзначена В.Іванушкіним, який, характеризуючи місцеві особливості селянського та поміщицького господарювання, виокремив для цього краю рух чиншовиків та боротьбу за сервітути. Актуальність обох форм виступів зумовлювалася правовою невизначеністю користування чиншовою орендою та луками поміщиків, що консервували докапіталістичні відносини в селі. Боротьба за сервітути і чиншовий рух, проте, не проявлялися якими-небудь специфічними діями інсургентів. Потрави, випаси, порубки – ось реальний зміст селянських виступів, що наповнював прояв невдоволення за порушення

⁸ Астров А., Астров В. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва; Ленинград, 1926. – С.16–58.

⁹ Качинский В. Селянський рух в Україні в роки 1905–7. – Ч.І. – Полтава, 1927. – С.33–46.

¹⁰ Мороховець Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия // Пролетарская революция. – 1925. – №2. – С.96–100.

¹¹ Зецкер А. 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – С.13, 20–21.

стародавніх прав у сприйняття селян¹². Тож виділення таких форм селянського руху є доволі сумнівним і скоріше відповідає причинності його прояву. А.Гришин специфічною для південноукраїнського регіону формою селянських виступів назвав конфіскацію в поміщиків, заможників, а також у представників місцевої влади та поліції хліба, худоби, грошей, майна. За його підрахунками у 1900–1904 рр. тут сталося щонайменше 16 випадків такої експропріації¹³. Доволі рідкісною формою селянського руху, на яку вказують дослідники, було усуспільнення поміщицьких маєтків, передача їх управління управляючим чи комітетам Всеросійського селянського союзу, обраним самими селянами. Подібні прецеденти описані відносно дій революційного селянства у с. Варварівка Вовчанського повіту та с. Хотінь Сумського повіту¹⁴. Це доволі рідкісні приклади націоналізації по-селянськи, ідея якої відштовхувалася від громадського егалітаризму та общинної трудової етики, характерної для Слобожанщини, як району збереження общинного землекористування. Для П.Першина ступінь збереження залишків феодалізму, рівень матеріальних статків сільського населення, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, те, «наскільки сильним був вплив більшовицької партії» – чинники домінування тих чи інших методів боротьби. За розмахом селянського руху, вважав він, перше місце посідали райони торгового зернового господарювання, до яких відносилася Південна Україна (відповідь на експлуатацію маси найманих робітників у вигляді страйків), друге – райони цукрового виробництва, до якого потрапляли Поділля, Київщина, Південна Чернігівщина та Харківщина (фактори, що формували соціальний протест у формі орендних страйків та погромів, – низький рівень заробітної плати, висока ціна на землю, значний відсоток малоземельних та безкінних селян)¹⁵.

Якщо узагальнювати всі форми селянського руху, що наводилися істориками повоєнної доби радянської історіографії, то набір методів селянського руху можна представити наступним чином: розгроми і підпали поміщицьких маєтків; захоплення в поміщиків харчів і фуражу; зорювання поміщицьких ґрунтів; «опір грабіжницькому розмежуванню землі»; потрави; попаси; порубки; боротьба за спірні ділянки землі і лісу; боротьба за сервітути; страйки; бойкот поміщиків (припинення всіх контактів з економією); руйнація цукрових заводів; протести проти межування; відмова від виборів до комісій землевпорядкування; сутички з охороною та поліцією; фізична розправа над гнобителями; відмова від оренди; відмова від сплати податків, грошових повинностей та додаткових платежів; протидія землевпорядним роботам; боротьба проти духовенства; боротьба проти куркулів; боротьба проти «Булігінської думи» і за скликання Установчих зборів; мітинги, демонстрації та «недозволені сходи»; приговорний рух; агітація проти влади, поміщиків, впровадження столипінської реформи; усунення місцевої влади та обрання нової; сутички з адміністрацією маєтків; заворушення серед чиншовиків; спроби створення організацій політичного або військового характеру, підготовка повстання¹⁶.

¹² Іванушкін В. Економіка селянського руху 1905–1906 рр. на Київщині // Життя й революція. – 1925. – №10. – С.84–85.

¹³ Гришин А.Д. Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції // Український історичний журнал. – 1974. – №12. – С.55–58.

¹⁴ Бугаєв Н. Крестьянское движение на Украине в период Первой русской революции // Научные записки Киевского финансово-экономического института. – Вып.5. – К., 1957. – С.70; Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.124–125.

¹⁵ Першин П. Крестьянство в революции 1905 года // Вопросы истории. – 1946. – №11/12. – С.19.

¹⁶ Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской части России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900–1904 гг.); Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1952. – С.46–57; Буховец О.Г. К методике изучения «приговорного» движения и его роли в борьбе крестьянства в 1905–1907 годах (По материалам Самарской губернии) // История СССР. – 1979. – №3. – С.107; Буцук А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в Першій російській революції. – К., 1957. – С.32, 37; Дубровський С.М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1956. – С.65–67; История Украинской ССР: В 10 т. – Т.5. – К., 1983. – С.129–132, 271–275; Кудь В.О. Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917):

До вказаного переліку можна віднести також протести мобілізованих, переважно селян, проти умов призову та забезпечення провіантом запасних під час російсько-японської війни, що як окрема форма виступів виділені у працях М.Варшавчика, А.Гришина, М.Гирича, А.Зецкера, О.Коломійця¹⁷. Меншою мірою описане невдоволення тяготами війни з Японією селян, які залишилися поза призовом. А.Козаченко й В.Мотренко, приміром, доводили, що воно відіграло роль каталізатора селянської боротьби: бідний селянин де-не-де міняв патріотизм на перспективу соціального визволення¹⁸.

Фактично всі перераховані вище форми селянського руху були характерними і для постреволюційного періоду (1907–1914 рр.). До них додавалися нові типи методів боротьби, спрямовані проти спроб реалізації столипінської реформи, а також загострення відносин селян з державою. Зокрема у статті Н.Мальцевої відносно цього періоду названі 22 форми селянського руху. Таку кількість авторка пояснила запозиченням найменувань виступів із джерела (архівні фонди департаменту поліції, міністерства юстиції, земського відділу МВС) з поправкою на характер дії (відмова, спротив тощо), противника (поліція, поміщики, куркулі та ін.), об'єкт дії (захоплення землі, сіна). При цьому дослідниця сама визнавала незручність такого здібнення форм, адже деякі з них, наприклад зіткнення зі стражниками та поліцією, у чистому вигляді не зустрічалися й були слідством прояву інших методів боротьби (потрави, порубки тощо). Деякі форми загалом означені невиразно («хвилювання», «подача заяв у Державну думу»). Водночас позитивною стороною такої класифікації є виявлення конкретних дій селянства, що у числовому вираженні вказують на їх актуальність та очевидність для села (як-от окремих категорій підпалів майна поміщиків, куркулів, орендарів, духівництва)¹⁹.

Громіздкістю вирізняється і класифікація Ф.Лося та О.Михайлюка, які представили список із 20 форм селянських виступів, умовно поділених на три групи: 1) масові противладні та антипоміщицькі виступи (розгроми економії; сільськогосподарські страйки; сутички з військами та поліцією; порубки лісу; випаси і потрави; захоплення поміщицької землі, сінокосів, майна; орендні та економічні вимоги; боротьба за сервітути, рух чиншовиків; опір владі, несплата податків, усунення сільських старост; мітинги і сходки; виступи проти столипінського землевпорядкування; підпали поміщиків; «інші форми масових виступів»); 2) індивідуальні протести (підпали поміщиків; убивства і замах на вбивство поміщиків та управляючих економіями; убивства і замах на вбивство поліцейських і представників адміністративної влади); 3) виступи проти куркулів (розгроми садиб хуторян і відрубників; захоплення землі, майна; випаси і потрави; порубки та «інші масові виступи»; підпали)²⁰. «Інші форми масових»

Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1973. – С.117; *Лищенко М. О.* Селянський рух на Півдні України під час революції 1905–1907 рр. // Наукові записки Чернівецького державного університету: Серія історичних наук. – Вип.2. – Чернівці, 1957. – Т.ХХVI. – С.54–55; *Мельник С.К.* Полум'я революційної боротьби (Загальнополітичний страйк на Півдні України). – К., 1973. – С.40; *Першин П.М.* Селянський рух у революції 1905–1907 рр. // Вісник АН УРСР. – 1955. – №12. – С.22–26; *Рева І.М.* Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. – К., 1964. – С.89; *Сабатьєв І.Л.* Боротьба большевиків за ленінську аграрну програму на Юге України і в Молдавії (1903 – февраль 1917 гг.). – Кишинів, 1972. – С.185; *Сизоненко Є.В.* Селянський рух в Херсонській губернії в період революційного піднесення 1910–1914 рр. // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечнікова: Серія іст. наук. – Вип.8. – Одеса, 1962. – Т.152. – С.150; *Стицький В.Є.* Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. – К., 1978. – С.43–49; *Черменский Е.Д.* Россия в период столыпинской реакции (1907–1912 гг.). – Москва, 1954. – С.29.

¹⁷ *Варшавчик М.Я.* Боротьба большевицьких організацій на Україні за здійснення ленінської тактики щодо російсько-японської війни // Наукові записки КДІП ім. О.М.Горького. – Т.ХVIII. – К., 1955. – С.33; *Гирич М.И.* Революционное движение на Левобережной Украине накануне Первой русской революции в 1904 г.: Дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1955. – С.234–236; *Гришин А.Д.* Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції // Український історичний журнал. – 1974. – №12. – С.58–59; *Коломійця О.М.* Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні в 1900–1904 рр. // Там само. – 1969. – №3. – С.97.

¹⁸ *Козаченко А.* Нариси з історії революції 1905–1907 рр. – Х., 1926. – С.214; *Мотренко В.Г.* Рабочее движение на Украине накануне Первой русской революции (1900–1904 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Луганск, 1966. – С.421–425.

¹⁹ *Мальцева Н.А.* О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) // История СССР. – 1965. – №1. – С.126–131.

²⁰ *Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. – К., 1976. – С.244–255.

виступів розшифровуються істориками на ряді прикладів – протести проти впровадження земств та земських зборів на Правобережжі, опис майна недоїмочних господарств, влаштування мітингів та нелегальних сходок, відмова надавати поліції продовольство, фураж, квартири.

Збірний характер у класифікації Ф.Лося та О.Михайлюка має й така форма боротьби, як виступи проти столипінської аграрної реформи. Вона, у свою чергу, обіймала різні методи протидії «від осудження нових аграрних законів і скарг до сутичок з поліцією і землемірами». Усередині між цими двома полярними формами протестів історики розташовували бойкот селянами сходів (у тому випадку, якщо бажаючих на відруб не було або бажаючих було обмаль), активні протести на сходах (якщо на них виявлялася група бажаючих вийти на відруб) та підпали²¹. Крім того, форми руху Ф.Лось умовно поділяв на ті, які були характерними для відкритої боротьби, особливо в період революційного підйому, і ті, що були проявом латентного селянського гніву (підпали, порубки та зорювання посівів у постреволуційні роки використовувалися в якості помсти). Специфічними формами протесту проти реалізації столипінської реформи він назвав розправи над виділеннями та землемірами, перешкоджання роботі останніх, бойкот питання про перехід до відрубної системи сільськими сходами²².

У кількісних показниках, що наводилися істориками, наймасовішим видом селянського висловлення невдоволення у цей час були підпали. П.Кудлай, виставляючи їх на перше місце у власній класифікації форм селянського руху, для періоду 1907–1914 рр. решту видів виступів за ступенем важливості розподілив наступним чином: 2) збройні сутички селян з поліцією; 3) страйки; 4) відкритий опір владі та поміщикам, невиконання розпоряджень представників органів влади; 5) розгром маєтків; 6) збройні сутички селян з охороною маєтків та лісів; 7) потрави; 8) порубки та ін. більш дрібні за фіксацією в документах МВС форми руху. Отже 2-га, 4-та й 6-та форми подібні та можуть бути представлені в одній групі – сутички селян з їхніми противниками. При цьому, як справедливо показував П.Кудлай, вони не були реально самостійним методом боротьби, а виникали на тлі намагання стражів порядку чи економічної охорони запобігти замахам селянства на приватну власність²³.

Деяку відмінність групування форм селянського руху, спрямованих проти поміщиків, для 1907–1914 рр. помічаємо у класифікації А.Ієрусалимського: 1) напади на садиби та їх погроми; 2) захоплення поміщицької землі, хліба, приговори про розділ панського рілля, виступи на тлі суперечок про сервітути та оренду; 3) зіткнення з поміщиками та їхніми службовцями; 4) самовільні випаси, потрави, покоси та здійснення спротиву при цьому; 5) страйки; 6) порубки, зіткнення з лісовими стражниками; 7) «інше». Крім того, специфічними формами протидії проведення столипінської реформи та опору державній владі ним були названі підпали, протидія розмежуванню громадських земель на хутори та відруби, зіткнення селян з військами і поліцією на ґрунті збирання податків і недоїмок²⁴. Подібні формулювання відносно селянського руху даного періоду зустрічаються і в класифікації В.Горякіної, яка додатково до цього списку включила «виступи у зв'язку зі зміною поміщиком земельних відносин» та протидію сплаті податків і штрафів. Окрім формальних ознак дій селянства історик застосувала до них категорії спрямованості, виду системних заходів селянства

²¹ Там само. – С.193; Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в период нового революционного подъема (1910–1914 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1964 год. – Кишинёв, 1966. – С.745.

²² Лось Ф.Е. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – С.80–84.

²³ Кудлай П. Селянський рух на Правобережній Україні між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) // Архіви України. – 1970. – №1. – С.59–60.

²⁴ Ієрусалимський А.Ф. Крестьянское движение в России накануне и в начале Первой мировой войны // История СССР. – 1967. – №3. – С.120; Его же. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910–1914 гг. // Там же. – 1959. – №4. – С.109.

відносно противника, вищі-середні-нижчі форми селянського руху. За спрямованістю класи селянських виступів нею об'єднані в групи спрямованості руху проти поміщиків чи орендарів (погроми маєтків, захоплення землі, порубки, потрави, покоси, підпали, страйки), проти політики самодержавства та його агентів (несплата податків) і проти куркуля. До наступальних форм були віднесені страйки, погроми, захоплення майна, а оборонних – решта форм виступів. При цьому, доводила дослідниця, прояв тих чи інших форм селянського спротиву не завжди свідчив на користь їхньої революціонізації. Лише кількісний показник зростання активних форм селянської боротьби, себто тих, що вели до відкритого конфлікту між його сторонами, ставали «проявом революційної енергії селянських мас, їх здатності до активного спротиву і навіть наступу на класового ворога». У цьому відношенні заходи, спрямовані на зміну земельного ладу, витіснення поміщика, були охарактеризовані нею як «вища», а складання скарг, присудів – «нижчою» формою²⁵. Такий підхід цілком вписувався в радянську концепцію аграрного руху, насильницькі прояви якого вводилися в ранг провідних і вирішальних видів селянської класової боротьби.

Деякі специфічні форми боротьби селян із заможниками відзначили М.Демченко (нищення посівів, покалічення або вбивство худоби, заборона користуватися громадськими шляхами, прогони та водоймищами, грабунки), а також Г.Герасименко (опір селян продажу земель Селянським банком)²⁶.

Зміна акцентів погляду на столипінську реформу у сучасній історіографії відбилася й на оновленні бачення аграрних виступів постреволюційного періоду. Зокрема В.Майстренко основною причиною, що викликала внутрішні селянські конфлікти, назвав порушення права общинників при виділенні окремих селян на хутори та відрубни, чим фактично переклав відповідальність за них саме на тих селян, які протестували проти приватизації землі односельцями. Установлені ним форми протестів він умовно поділив на дві групи – відносно мирний опір (виступи на сільському сході групи селян-общинників, складання скарг до Сенату, заохочення односельців проти реформи, агітація за відмову від виборів уповноважених від селян до землевпорядних комісій) та протести із застосуванням насилля (підпали, «жіночі бунти» солдаток, опір діям членів землевпорядних комісій, захоплення земель відрубників)²⁷.

О.Михайлюк урізноманітнив цей список конфліктами особистісного роду. Столипінська реформа плодила роз'єднаність усередині селянства між виділенцями та общинниками, а щоденна ворожнеча між ними виливалася в справжні сімейні драми. Передусім до відрубників застосовувався так званий моральний терор – общинники не дозволяли їм користуватися громадськими лісами, водоймами, дорогами, виганяли їхню худобу з громадської череди, забороняли їм приходити на сільські сходи, не обирали на громадські посади, не пускали до церкви, били шибки в будинках, робили підпали, погрозували, переслідували, а то й узагалі виганяли з села²⁸. Певну специфіку у протистоянні, як указували Р.Бакало та В.Гоцуляк, уносила корупція – селяни нерідко виправдано звинувачували виділенців у тому, що вони отримують кращі ділянки за підкуп членів землевпорядних комісій²⁹.

²⁵ Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907–1914 гг. // Там же. – 1972. – №1. – С.127–128.

²⁶ Герасименко Г.А. Протидія селян столипінській аграрній політиці на першому етапі її проведення // Історичні дослідження: Вітчизняна історія: Республ. міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип.14. – К., 1988. – С.65; Демченко М.В. Робітничий рух на Україні в період столипінської реакції (1907–1910 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1959. – С.272.

²⁷ Майстренко В.С. Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) // Вісник ХНУ: Історія. – Вип.441. – Х., 1999. – С.157–163.

²⁸ Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009. – С.200.

²⁹ Бакало Р.Г., Гоцуляк В.В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи // Вісник Черкаського університету: Історичні науки. – Вип.27. – Черкаси, 2001. – С.92.

Близькою до класичного бачення селянських виступів є класифікація, запропонована О.Герасимчуком. Форми боротьби селян з виділами він умовно поділив на пасивні та активні. До перших відніс скарги на дії місцевої влади, що адресувалися повітовим та губерньським землевпорядним комісіям, Сенату і навіть царським особам, відмову переходити на відрубів всією громадою, протести сільських сходів щодо надання дозволу на виокремлення односельців, що можна сприймати, як цілком легальний спосіб протидії. До активних – погрози в бік бажаючих виділитися з громади, знищення межових знаків, підпали, погроми хуторів, заорювання ґрунтів відрубників. При цьому локалізацію таких виступів саме в північних повітах Чернігівщини він пояснював тим, що цей край перебував у смузі переважання общинного землеволодіння, тоді як селянство південних повітів (із домінуванням подвірного землеволодіння) масово відходило на заробітки, що природно зменшувало тут градус соціального протистояння на селі³⁰.

Окремі класифікації селянських виступів історики подавали відносно періоду Першої світової війни, враховуючи специфіку воєнного часу. Так, Ю. Кирьянов, окрім уже відомих за попередній період форм виступу, виокремив такі нові прояви невдоволення: виступи, пов'язані з невидачею допомоги, виступи, що виникали на ґрунті дорожнечі, реквізиції хліба, унаслідок введення такси або зниження цін на сільгосппродукти³¹. Подібну типологізацію зустрічаємо у працях українських радянських істориків В.Кудя й А.Гриценка. Останній додав до вказаного переліку також відмову платити податки та вносити кошти за оренду землі³².

Дещо ширший перелік форм селянського спротиву представлено у книзі Б.Заброварного та О.Михайлюка, присвяченій становищу українського села в 1914–1917 рр. Окрім уже апробованих селянством форм, вони відзначили виступи запасних (переважно в липні 1914 р.), солдаток, протести проти дорожнечі, реквізиції худоби, провіанту й хур, проведення сільськогосподарського перепису, відмову у виконанні підводної повинності та окопних робіт³³.

Як особливу групу виступів історики виділяли рух мобілізованих на самому початку Першої світової війни. Насправді змістовно він мало чим вирізнявся від уже апробованих селянами форм з тією поправкою, що виступи ці здійснювалися концентровано і, як правило, переливалися один у другий. М.Гамрецький в аграрних виступах 1914 р. запасних виділяв розгроми і підпали поміщицьких маєтків, казенних винних крамниць, державних установ, порубки, захоплення хліба з поміщицьких комор, знищення реманенту дідичів, побиття поліції тощо³⁴. В основу класифікації М.Гамрецького, однак, не була покладена мотивуюча сторона виступів. Цю специфіку врахував інший радянський дослідник О.Беркевич, котрий запропонував виступи селян влітку 1914 р. розподілити на дві групи: 1) аграрні виступи проти поміщиків; 2) виступи проти царської влади, пов'язані безпосередньо з призовом до армії³⁵. Хоча подібна бінарність не внесла ясності у характер методів боротьби селянства, вона все-таки правильно розставила акценти їх причинності. Це чітко проілюстровано в дослідженні П.Кудляя: окремо виділені виступи мобілізованих (так звані «винні

³⁰ Герасимчук О. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – С.72–85.

³¹ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С.534–546.

³² Гриценко А.П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С.81; Кудя В.О. Селянство Волині і його революційна боротьба в роки Першої світової війни // Питання історії народів СРСР. – Вип.14. – Х., 1972. – С.119–129.

³³ Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк, 2002. – С.75–118.

³⁴ Гамрецький М.М. Революційний рух на Київщині в роки Першої світової імперіалістичної війни (1914–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948. – С.119.

³⁵ Беркевич А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. // Исторические записки. – Т.23. – Москва, 1947. – С.14.

погроми») та погроми маєтків у липні 1914 р.³⁶ О.Кошик об'єднав різні прояви селянського руху літа 1914 р. у три групи: антивоєнні заклики, відмова від допомоги армії (бойкот транспортних зобов'язань), активні виступи селян, спрямовані як проти органів влади, так і проти приватних власників³⁷.

У праці радянського історика Я.Крастина окрім згаданих вище форм виступів зроблено акцент на епізодах заворушень селянства на національному ґрунті, які відбувалися на тлі офіційної антинімецької пропаганди й були спрямовані проти російських підданих – німецьких колоністів та поміщиків остзейського походження³⁸. У вітчизняній історіографії ці процеси відстежувалися на регіональному рівні. Якщо на Донбасі й Катеринославщині («легальний спосіб боротьби за землю») такі факти дійсно були виявлені А.Гриценко та Ю.Кирияновим, то на Волині, за даними В.Кудя, ніяких проявів ксенофобії щодо німців із боку селян не спостерігалось³⁹.

Названі вище схеми класифікацій, як бачимо, не вирізнялися одноманітністю. Відсутність усталеної класифікації видів селянського спротиву, вільний добір їхньої кількості та найменування зумовили за століття дослідження теми селянського руху початку ХХ ст. появу проблеми правильного розуміння його змісту, методології підрахунку відповідно до вказаних форм кількості виступів та їхньої стандартизації. Звісно, це порушує питання про те, на чому повинна базуватися класифікація форм селянської боротьби – на певних якісних критеріях аграрного руху (хто, навіщо, яким чином опирався аграрним порядкам, проти кого були спрямовані селянські акції) чи на чисто формальних ознаках руху (назви та характеристики, які вживалися ще в дожовтневий період).

Перший засіб групування форм селянського руху здійснив радянський історик-аграрник А.Анфімов, який запропонував на селянські виступи передреволюційного періоду дивитися з точки зору чотирьох позицій: конкретні форми (потрави, порубки, попаси та ін.), мета (боротьба за землю, вимоги переселення), об'єкт (виступи проти адміністративної влади та представників сільського самоуправління, боротьба проти духовенства) і причина виступів («виступи на ґрунті голодовок», «міжусобні зіткнення селян через земельні відносини»)⁴⁰ Другий підхід презентований у монографії М.Лещенка. Він звузив список виступів періоду революції 1905–1907 рр. за рядом характерних ознак до 8 основних форм: 1) безпосередня боротьба за землю; 2) страйки селян та наймитів; 3) розгром поміщицьких маєтків, садиб, магазинів; 4) підпали садиб, розбирання майна, убивства гнобителів; 5) сутички селян з місцевою владою, поліцією, військами; 6) нелегальні збори, мітинги, інші види політичної боротьби; 7) «інші форми боротьби»; 8) змішані форми боротьби⁴¹. Пізніше він узагальнив частину з названих форм в одну – селянські напади на поміщицькі маєтки і повстання, до якої він відніс «всі збройні виступи селян, незалежно від того, були вони заздалегідь підготовлені чи виникли раптово у формі стихійного протесту», а також «всі відкриті напади селян на поміщицькі маєтки і куркульські садиби, які супроводжувались повним або частковим їх знищенням, розбиранням продуктів харчування і майна гнобителів»⁴².

³⁶ Кудлай П. Селянський рух на Правобережній Україні між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) // Архіви України. – 1970. – №1. – С.59.

³⁷ Кошик О.К. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни // Український історичний журнал. – 1959. – №3. – С.37.

³⁸ Крастинь Я.П. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914–1916 гг.). – Москва, 1932. – С.54.

³⁹ Гриценко А.П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С.82; Кириянов Ю.И. Крестьянство Степной Украины в годы Первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма. – Москва, 1962. – С.246–247; Кудя В.О. Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917): Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1973. – С.148.

⁴⁰ Анфімов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1894 гг. – Москва, 1984. – С.219.

⁴¹ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1978. – С.208–210.

⁴² Лещенко М.Н. Селянські напади на маєтки та повстання на Україні – важлива форма боротьби в роки Першої російської революції // Історія та історіографія України. – К., 1985. – С.120–121.

Серед сучасних дослідників селянського руху схожу класифікацію застосовує О.Герасименко. Вона дещо змінила формулювання 5-ї форми, розширивши її зміст: опір продажу майна та інші сутички з місцевою владою. Таким чином історик намітила можливості ревізії старих схем типологій. Зокрема запропонувала близькі типи руху об'єднати в групи: «наприклад, потрави, покоси, порубки, орання – в самовільне користування землею та угіддями». Дана форма боротьби, прокоментувала дослідниця, часто перепліталася з безпосередньою боротьбою за землю, а також зі страйками. Крім того, методи боротьби можна поділяти на легальні (судові процеси, бойкот, страйки) й нелегальні (непослух, самовільля, саботаж, опір, збройний опір, терор, повстання)⁴³ Дана пропозиція викликає питання щодо доцільності такого поділу, оскільки в правовій системі Російської імперії будь-які форми непокори власнику, особливо в аграрній сфері, не вважалися за легальні, а страйки наймитів, які О.Герасименко віднесла до легальних, переслідувалися (ст. 1358 «Уложення про покарання» 1885 р.; закон «Про найм на сільські роботи» 1886 р.; ст. 376 «Нового карного уложення» 1903 р.; «Правила проти виникнення страйків серед сільських робітників», 1906 р.). Так, відмова наймита працювати каралася відшкодуванням наймачу збитків, місячним арештом, а за участь у страйку він міг бути позбавлений волі на термін від тижня до року⁴⁴.

Праці зарубіжних істориків, де розглядалися аграрні виступи в Російській імперії та в її національних районах, не вирізнялися оригінальністю класифікацій. Зокрема британський дослідник Т.Шанін за основу своєї схеми форм аграрного руху обрав російську судову термінологію селянської злочинності початку ХХ ст. – порубки, потрави, погроми та ін. Ці дії він відніс до групи селянської боротьби з приватновласницькими господарствами. Групу протестів, що виходила за рамки боротьби з поміщиками чи сільськими капіталістами, кваліфікував як антиурядову або антидержавну боротьбу селян. Це – відклик вірних закону старост, колективна відмова сплати податків, створення селянами альтернативних органів влади, збройний спротив армії й поліції⁴⁵.

Складність самого змісту селянського руху, семантична обмеженість та односторонність його аналізу в документах МВС, поєднання селянських намірів та мотивів, багатофакторність процесу соціальної активності селянства, яка проявлялася від форм чисто усного вираження свого протесту до відкритих збройних бунтів, зумовлюють недосконалість практично будь-якої запропонованої схеми форм селянських виступів, дисгармонійність зв'язків між ними. Спробуємо критично розглянути це на прикладі трьох варіантів типології – формалізована класифікація, в якій по можливості максимально враховані всі існуючі конкретні форми виступів (Ф.Лось, О.Михайлюк, І.Рева, Т.Шанін), її стислий варіант у вигляді поєднання різних видів виступів за спільними ознаками (М.Лещенко, О.Герасименко), класифікація із синтетичним підходом до видів руху (А.Анфімов). Перша схема претендує охопити всю конкретику руху. Натомість у ній термінологія є нерівнозначною за вимогами до змісту і форм руху. Наприклад, «боротьба проти куркульства» і «порубки» в одному списку поєднують соціальний сенс конфлікту та практичний характер виступу. Сумнівним є виділення в окрему групу сутичок з адміністрацією економік або з поліцією та військами, що, як правило, супроводжували інші форми боротьби.

⁴³ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.). – С.57, 117.

⁴⁴ Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Черкаси, 2010. – С.71–72; Новое уголовное уложение высочайше утверждённое 22 марта 1903 г. – Санкт-Петербург, 1903. – С.127; *Потолов С.И.* Самодержавие и законодательство о стачках на рубеже ХІХ–ХХ вв. (Из истории разработки основных норм трудового права) // Проблемы социально-экономической и политической истории России ХІХ–ХХ вв.: Сб. ст. памяти В.С.Дякина и Ю.Б.Соловьёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.278; Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – Санкт-Петербург, 1908. – С.655, 658–659.

⁴⁵ Шанин Т. Революция как момент истины: Россия 1905–1907→1917–1922 гг. – Москва, 1997. – С.147.

Досить струнка і проста кваліфікація Т.Шаніна зручна у використанні істориком, проте нею слід послуговуватися з певними застереженнями. Наприклад, потрави й покоси могли здійснюватися не у власницьких володіннях, а на території, що належить державі, монастирям чи іншим общинам. Тож як такої боротьби з приватною власністю могло не бути. По-друге, зміна адміністративних осіб сільського чи волосного управління нерідко здійснювалася з метою досягання не політичних, а економічних цілей, коли сільська адміністрація заважала односельцям рубати чужі ліси й захоплювати поміщицьке майно. По-третє, страйк, бойкот і вимоги знизити орендну плату нерідко були ланками однієї події. Страйк міг супроводжуватися висуванням перед економією вимог щодо покращення умов оренди або вирішення на користь селян спірних земельних питань при повному чи частковому бойкоті економії. Не згадував Т.Шанін і приговорний рух як форму протесту селян.

Загалом деталізувати форми селянських виступів важко, оскільки вони зрідка зустрічаються у чистому вигляді, за винятком потрав, порубок, підпалів, що ускладнює пошук відповідності методів і цілей руху. І навпаки, у багатьох випадках, як зауважила О.Герасименко, селяни під час виступів одночасно застосовували кілька форм боротьби, як-от припинення роботи в поміщицькій економії, самовільне переобрання сільських чи волосних службових осіб, потрава поміщицького сінокосу, побиття економічних робітників тощо⁴⁶. Такі виступи історики, як правило, відносили до мішаних форм. Однак їх типологізація вимагає в кожному випадку коментаря, в якому дослідник повинен правильно зорієнтуватися, як розставити акценти у хронології подій, мотивації учасників виступу та його реалізації.

За схемою Лещенка – Герасименко легше маневрувати фактичними даними. Перша група логічно охоплює виступи селян, що супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, домаганням їхнього переділу чи поліпшення умов оренди, вимогою надання випасів, луків та водопоїв, боротьбою проти розмежування земель, потравою поміщицьких сінокосів, посівів і порубкою лісів. Інші – вказують у назві за себе. Але й тут ми зустрічаємося зі складністю аналізу виступів, які не мали чіткого вираження. Наприклад, важко визначити клас виступів у червні 1905 р. у Лебединському повіті, коли одночасно відбувалися страйки, погроми, підпали, потрави тощо. Страйки при цьому супроводжувалися зняттям з робіт прибулих робітників і висуванням вимог чисто аграрного характеру. Нерідко виступи завершувалися сутичками з поліцією чи охороною, що виведені у М.Лещенка в окрему групу. Розділення груп 3 і 4 також є сумнівним – грань між ними легко перетиналася учасниками виступів. Щоб позбутися неточностей, М.Лещенко запропонував відвести подібним виступам класи мішаних та «інших форм боротьби».

У цілому розвиток концепції форм селянського руху в українському селі можна представити наступним чином: I етап (дожовтневий період, 1920–1930-ті рр.) – наслідування істориками поліцейської термінології селянських правопорушень із поясненнями на конкретних прикладах змісту тих чи інших методів боротьби; II (1940–1970-ті рр.) – розробка оригінальних схем класифікацій селянського руху, намагання підвести їх під кількісну складову для зручності підрахунків селянських виступів та сумарності застосування певних методів селянської боротьби; III (від 1980-х рр. до сьогодні) – уточнення й деталізація наявних схем, передусім М.Лещенка.

Проблема вироблення класифікації форм селянського руху залишається перспективною та дискусійною темою вітчизняного селянознавства. Її пролонгація в нинішній історіографічний період певною мірою зумовлена затуханням загального наукового інтересу до теми селянського руху, а також відсутністю абсолютно нових

⁴⁶ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.). – С.117.

пропозицій відносно цього питання з боку істориків-аграрників. Переконані, що поворот у вивченні масових революційних рухів пореформеного періоду, вироблення нових прийомів обробки джерел соціально-політичної активності селянства знову актуалізує питання створення єдиної зручної типології форм аграрного руху.

REFERENCES

- Anfimov [1984]. *Ekonomicheskoye polozheniye i klassovaya borba krestian Evropeyskoy Rossii. 1881–1894 gg.* Moskva: Nauka. [in Russian].
- Bakalo, & Hotsuliak [2001]. Selianski vystupy na Ukraini v chasy Stolypinskoy ahrarnoy reformy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Istorychni nauky*, 27. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Berezyak [1952]. *Sotsialno-ekonomicheskoye polozheniye krestian Evropeyskoy chasti Rossii i politika samoderzhaviya v krestianskom voprose (1900–1904 gg.)*: Dis. ... kand. ist. nauk. Odessa. [in Russian].
- Berkevich [1947]. Krestianstvo i vseobshchaya mobilizatsiya v iyule 1914 g. *Istoricheskiye zapiski*, 23. Moskva. [in Russian].
- Bukhovets [1979]. K metodike izucheniya «prigovornogo» dvizheniya i ego roli v borbe krestianstva v 1905–1907 godakh (Po materialam Samarskoy gubernii). *Istoriya SSSR*, 3. Moskva. [in Russian].
- Butsyk [1957]. *Seliani i silsky proletariat Kyivs'koy Pershii rosiiskii revoliutsii*. Kyiv: Vyd-vo KDU im. T. H. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Chermenskiy [1954]. *Rossiya v period stolypinskoy reaktsii (1907–1912 gg.)*. Moskva. [in Russian].
- Demchenko [1959]. *Robitnychi rukh na Ukraini v period stolypinskoy reaktsii (1907–1910 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
- Desiatnikov [2010]. *Naimana pratsia u silskomu hospodarstvi Ukrainy v kints XIX – na pochatku XX st.* Cherkasy: Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
- Dubrovskiy [1956]. *Krestianskoye dvizheniye v revoliutsii 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
- Girich [1955]. *Revoliutsionnoye dvizheniye na Lvoberezhnoy Ukraine nakanune Pervoy russkoy revoliutsii v 1904 godu*: Dis. ... kand. ist. nauk. Lvov. [in Russian].
- Goryakina [1972]. Krestianskoye dvizheniye na Ukraine v 1907–1914 gg. *Istoriya SSSR*, 1. Moskva. [in Russian].
- Hamretskiy [1948]. *Revoliutsiyni rukh na Kyivs'koyi v roky Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny (1914–1916 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
- Herasymchuk [2011]. Stavlennia chernihivskoho selianstva do ahrarnoy reformy Stolypina. *Sivierskiy liutyp*, 1. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Herasymenko G. [1988]. Protydiia selian stolypinskii ahrarnii politytsi na pershomu etapi yii provedennia. *Istorychni doslidzhenia. Vitchyzniana istoria: Respubl. mizhvidomch. zb. nauk. prats*, 14. Kyiv. [in Ukrainian].
- Herasymenko O. [2002]. *Selianskiy rukh na Lvoberezhnii Ukraini (1900 – liuty 1917 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Hryshyn [1974]. Selianskiy rukh na Pivdni Ukrainy naperedodni pershoi rosiiskoi revoliutsii. *UIZh*, 12. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hrytsenko [1958]. Selianskiy rukh u Donetskomu promyslovomu raioni v roky Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny (lypen 1914 r. – sichen 1917 r.). *UIZh*, 4. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ierusalimskiy [1959]. Nekotoryye voprosy razvitiya krestianskogo dvizheniya v 1910–1914 gg. *Istoriya SSSR*, 4. Moskva. [in Russian].
- Ierusalimskiy [1967]. Krestianskoye dvizheniye v Rossii nakanune i v nachale Pervoy mirovoy voyny. *Istoriya SSSR*, 3. Moskva. [in Russian].
- Istoriya [1983]. *Istoriya Ukerainskoy SSSR: v 10 t.*, 5. Kyiv. [in Russian].
- Kiryanov [1962]. Krestianskoye dvizheniye na Ukraine v gody pervoy mirovoy voyny (Do Fevral'skoy revoliutsii 1917 g.). *Ezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy 1960 g.* Kyiv. [in Russian].
- Kiryanov [1962]. Krestianskoye dvizheniye na Ukraine v gody Pervoy mirovoy voyny (1914–1916 gg.). *Osobennosti agrarnogo stroya Rossii v period imperializma*. Moskva. [in Russian].
- Kolomiets [1969]. Stanovyshche selian i selianskiy rukh na Pravoberezhnii Ukraini v 1900–1904 pp. *UIZh*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
- Koshyk [1959]. Antyvoienni vystupy robitnykiv i selian Ukrainy na pochatku Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny. *UIZh*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kud [1972]. Selianstvo Volyni i yoho revoliutsiina borotba v roky Pershoi svitovoi viiny. *Pytannia istorii narodiv SRSR*, 14. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kud [1973]. *Selianskiy rukh u Volynskii hubernii u period mizh dvoma revoliutsiinyami (cherven 1907 – liuty 1917)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].
- Kudinov [2009]. *Selianskiy rukh u Lvoberezhnii Ukraini v 1905–1907 rr.*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kudlai [1970]. Selianskiy rukh na Pravoberezhnii Ukraini mizh dvoma revoliutsiinyami (cherven 1907 – liuty 1917 rr.). *Arkhivy Ukrainy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lavrinenko [1971]. Ukrainska sotsial-demokratiia (hrupa USD) i yii lider Lesia Ukrainka (III). *Suchasnist*, 7–8. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Leshchenko [1978]. *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Leshchenko [1985]. Selianski napady na maietky ta povstannia na Ukraini – vazhlyva forma borotby v roky Pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Istoriia ta istoriografiia Ukrainy: Zb. nauk. prats*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lishchenko [1957]. Selianskiy rukh na Pivdni Ukrainy pid chas revoliutsii 1905–1907 rr. *Naukovyi zapysky Chervnivetskoho derzhavnogo universytetu. Seriia istorychnykh nauk, vypusk druhyi*, 26. Chernivtsi. [in Ukrainian].
- Los, & Mykhailiuk [1976]. Klasova borotba v ukrainskomu seli, 1907–1914. Kyiv. [in Ukrainian].
- Maistrenko [1999]. Konfliktni situatsii v khodi provedennia Stolypinskoy ahrarnoy reformy v Kharkivskii hubernii (1906–1915 rr.). *Visnyk KbnU: Istoriia*, 441. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Maltseva [1965]. O kolichestve krestianskikh vystupleniy v period Stolypinskoy agrarnoy reformy (3 iyunya 1907 g. – 1 avgusta 1914 g.). *Istoriya SSSR*, 1. Moskva. [in Russian].
- Melnyk [1973]. *Polumia revoliutsiinoi borotby (Zabahnopolitychni strai na Pivdni Ukrainy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Mikhaylyuk [1966]. Krestianskoye dvizheniye na Lvoberezhnoy Ukraine v period novogo revoliutsionnogo podyema (1910–1914 gg.). *Ezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy. 1964 god*. Kishinev. [in Russian].
- Motrenko [1966]. *Rabocheye dvizheniye na Ukraine nakanune Pervoy russkoy revoliutsii (1900–1904 gg.)*: Dis. ... kand. ist. nauk. Lugansk. [in Russian].
- Mykhailiuk [2009]. *Selianstvo Naddnpiarskoi Ukrainy v pershi desiatylyttia Kbk st. (1900–1922 rr.)*: Sotsiokulturni transformatsii: Dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

41. Potolov [1999]. Samoderzhaviye i zakonodatelstvo o stachkakh na rubezhe XIX–XX vv. (Iz istorii razrabotki osnovnykh norm trudovogo prava). *Problemy sotsialno-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Rossii XIX–XX vekov: Sb. st. pamyati V. S. Dyakina i Yu. B. Solovyeva*. SPb. [in Russian].
42. Reva [1964]. *Selianskiy rukh na Livoberezhnii Ukraini 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
43. Sabadyrev [1972]. *Borba bolshevikov za leninskuyu agrarnuyu programm na Yuge Ukrainy i v Moldavii (1903 – fevral 1917 gg.)*. Kishinev. [in Russian].
44. Shanin [1997]. *Revolutsiya kak moment istiny. Rossiya 1905–1907 → 1917–1922 gg.* Moskva. [in Russian].
45. Spytyskiy [1978]. *Nazrivannia revoliutsiinoi kryzy na Ukraini v 1901–1904 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
46. Syzonenko [1962]. Selianskiy rukh v Khersonskii hubernii v period revoliutsiinoho pidnesennia 1910–1914 rr. *Pratsi Odeskoho DU im. I. I. Mechnikova. Ser. ist. nauk, 152*. Odessa. [in Ukrainian].
47. Varshavchuk [1955]. Borotba bilshovytskykh orhanizatsii na Ukraini za zdiisnennia leninskoi taktiky shchodo Rosiisko-yaponskoi viiny. *Naukovi zapysky KDPI im. O. M. Horkoba, 18*. Kyiv. [in Ukrainian].
48. Zabrovnyi, & Mykhailiuk [2002]. *Ukrainske selo v roky Pershoi svitovoi viiny: posibnyk*. Lutsk. [in Ukrainian].
49. Zhivolup [1956]. *Krestianskoye dvizheniye v Khar'kovskoy gubernii v 1905–1907 gg.* Kharkov. [in Ukrainian].

Dmytro KUDINOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Docent at the Department of Pedagogy, Social Education and Management,
Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
(Sumy, Ukraine), dmytro.kudinov@gmail.com
ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Vladyslav PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Classification of the Forms and Methods of Social and Political Struggle of the Ukrainian Peasantry in the Early Twentieth Century

Abstract. The purpose of the article is to generalize and characterize the types of forms and methods of class struggle of the Ukrainian peasantry in the Russian Empire in the post-reform period. The research methodology is based on the principles of historicism and systematicity. The authors used both general scientific (analysis, specification, typology) and specific scientific methods (historical-chronological, specific and logical historiographical analysis, critique of historiographical sources, periodization). For the first time a historiographical analysis of the problem of classification of forms of peasant movement and methods of the struggle of the peasantry of the Dnipro region has been carried out. **Conclusions.** The specification of certain forms and methods of the peasant movement in the post-reform period was initially a matter for the ranks of the Ministry of Internal Affairs and contemporary publicists. Their classification was traditionally consistent with a particular area or period, when certain methods of the peasants' interests defending became topical. Researchers of the peasant movement have tried to group peasant demonstrations into certain types (higher – lower, peaceful – violent, economic – political, etc.) on certain essential grounds. In this matter scientists have shown a creative approach. Although the peasant movement at the beginning of the twentieth century has been studied for more than a century no single satisfactory or at least dominant classification of the forms and methods of the peasant movement has been developed. Therefore, the discussion on this issue in historiography should be continued.

Keywords: forms, methods of peasant movement, peasantry, violence, peaceful forms of struggle, Russian Revolution of 1905–1907.